

پیدایش و پیشرفت روزنامه در ایران

سید غلام نبی احمد*

پیش از ورود به بحث روزنامه‌نویسی باید اشاره شود که واژه روزنامه یا روزنامه‌چه در زبان و ادبیات فارسی و تاریخ سابقه طولانی دارد و در بسیاری از کتابهای کهن این واژه دیده می‌شود. چنانکه عنصری، فردوسی، ناصر خسرو، نظامی و خاقانی این واژه را به کار برده‌اند. روزنامه در نظم و نثر کهن به عنوان یک اصطلاح دیوانی در معانی مختلف از جمله دفتر حسابرسی به کار رفته است. استاد محیط طباطبایی به نقل از غیاث‌الدین ابواسحاق کرمانی می‌نویسد که روزنامه‌چه دفتری است مشتمل بر جمع و خرج و غیره و صورت احکام و پروانجات و آنچه در دیوان واقع شود.^۱ آنچه به طور کلی از منابع کهن مستفاد می‌شود این است که در آن زمان اتفاقات و حوادث روزانه و محاسبات و امور دیوانی و درباری و احوال واقعات جنگ و فتوحات را در دفتری ثبت و ضبط می‌کردند که به آن روزنامه یا روزنامه‌چه می‌گفتند.

*- استادیار مهمان، بخش فارسی دانشگاه جواهر لعل نهرو، دهلی‌نو.

۱- طباطبایی، محیط: تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، انتشارات بهجت، تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۴.

در زمان پادشاهی خشیارشا احوال جنگها، واقعات پیروزی، اوضاع شهرستانها و اخبار داخلی کشور به روی پوست و چرم نوشته شده و به وسیله قاصد به سراسر ایران ارسال می‌شد. بعد از تسلط عربها بر ایران روزنامه‌نویسی با تغییراتی همچنان ادامه یافت. ابومسلم خراسانی علیه حکومت عباسیان قیام کرد. او برای آمادگی ایرانیان به قیام، «شبنامه» پخش می‌کرد.^۱ نویسنده و وزیر معروف آل بویه، صاحب بن عباد (م: ۳۲۵ هـ.)، روزنامه‌چه‌ای داشت و احوال و وقایع روزانه را در آن می‌نوشت.^۲

رحیم رضازاده ملک در مورد واژه روزنامه در مقاله‌ای تحت عنوان «واژه روزنامه» اظهار می‌نماید که کلمه روزنامه در معنی و مفهوم امروزی اولین بار در کتاب مآثرالآثار نوشته اعتمادالسلطنه در زمان ناصرالدین شاه قاجار به کار رفته است.^۳ روزنامه‌نویسی در معنای امروزی بعد از ورود صنعت چاپ به ایران در زمان محمد شاه قاجار در ماه محرم ۱۲۵۳ هـ./یکم مه ۱۸۳۷ م. آغاز گردید. نخستین کسی که به تلاش و همت وی روزنامه در ایران تأسیس شد مهندس میرزا صالح شیرازی است. وی پس از بازگشت از انگلستان در تهران روزنامه‌ای انتشار داد. اما روزنامه او نام و عنوان مخصوص نداشت. گروهی نام آن را کاغذ اخبار گفته‌اند که ترجمه اصطلاح انگلیسی Newspaper است و گروهی آن را اخبار دارالخلافه خوانده‌اند که ترجمه Govt. Bulletin است. البته بعید نیست که اسم کاغذ اخبار از روزنامه‌های هندوستان تقلید شده باشد زیرا که در آن زمان در هند روزنامه فارسی به نام کاغذ اخبار منتشر می‌شد.

در مورد روزنامه میرزا صالح شیرازی که نمونه‌های آن ظاهراً در ایران موجود نیست از چند منبع به اطلاعاتی دست می‌یابیم. کهن‌ترین سندی که درباره اولین

۱- باقرین‌نژاد اصفهانی، زهرا: روزنامه‌نگاری در ایران، انتشارات مولانا، اصفهان، ص ۱۰.

۲- دکتر م.م. مسعودی: رشته‌های فارسی در سراسر جهان، ص ۱۱.

۳- رحیم رضازاده ملک: مجله تحقیقات روزنامه‌نگاری، سال اول، ش ۳.

روزنامه فارسی در ایران به نظر می‌رسد اعلام‌نامه دولتی است که سه ماه قبل از انتشار این روزنامه اعلام شده بود که نقل می‌شود.

”برای صواب‌نمای ساکنین ممالک محروسه مخفی نماناد که همت ملوکانه اولیای دولت علیه معروف بر این گشته است که ساکنین ممالک محروسه تربیت شوند و از آنجا که اعظم تربیت آگاه ساختن از کار جهان است لهذا به حسب حکم شاهنشاهی کاغذ اخباری مشتمل بر اخبار شرقیه و غربیه در دارالطباعة ثبت و به اطراف و اکناف فرستاده خواهد شد“^۱.

منبع مهم دیگر مجله انجمن آسیا است که به زبان انگلیسی در انگلستان منتشر می‌شود در سال ۱۸۳۹ م. مطالبی راجع به روزنامه فارسی نوشته و یک شماره روزنامه میرزا صالح شیرازی را عیناً به چاپ رسانده است.^۲ منبع معتبر دیگر در این باره مقاله‌ای است از علی مشیری تحت عنوان «اولین روزنامه ایرانی»، آقای علی مشیری در شماره‌ای از این روزنامه که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود مشاهده کرده و در مورد آن می‌نویسد.

”این روزنامه به قطع ۴۰ سانتی‌متر طول و ۲۴ سانتی‌متر عرض در دو صفحه با خط نسخ در تیتراها و خط نستعلیق با چاپ سنگی بدون نام و عنوان، چاپ می‌گردید. صفحه اول به اخبار ممالک شرقیه و صفحه دوم به اخبار ممالک غربیه تخصیص یافته بود و در بالای صفحه اول در وسط علامت شیر و خورشید به قطر ۵ در ۵ سانتی‌متر، در زیر آن به اندازه دو سانتی‌متر سمت راست با خط نسخ چنین نوشته، اخبار شهر ربیع‌الثانیه سنه ۱۲۵۳ هـ.، در سمت چپ باز با خط نسخ نوشته شده که به دارالخلافه تهران سمت انطباع یافته، شماره دیگر نیز همان سبک مربوط به اخبار شهر جمادی‌الاول ۱۲۵۳ هجری

۱- یحیی آرین‌پور: از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۲۳۵.

۲- مجله انجمن آسیا (Journal of Asiatic Society)، ج ۵، ص ۲۳۵.

می‌باشد. به این ترتیب معلوم می‌شود که آن روزنامه در هر ماه یک بار منتشر می‌گردیده و از متن اخبار معلوم می‌گردد که این روزنامه ماه محرم همان سال نیز انتشار یافته است. این دو شماره روزنامه به وسیله چارلس سوندت نامی به انگلستان فرستاده شده و تنها علتی که برای وجود این دو شماره، تقریباً منحصر به فرد در کتابخانه موزه بریتانیا به نظر می‌رسد. خبری است که در یکی از آنها درباره تاجگذاری ملکه ویکتوریا درج شده است، احتمال دارد که فرستنده یکی از مامورین سیاسی دولت انگلیس در دربار ایران بوده و این دو شماره را در همان تاریخ برای دولت خود فرستاده است.^۱

«روزنامه میرزا صالح» ماهیانه بود و تاریخ نخستین شماره آن در ماه محرم ۱۲۵۳ هـ. / یکم مه ۱۸۳۷ م. است. اگرچه این روزنامه در اساس نوعی اعلام‌نامه دولتی محسوب می‌شود اما اهمیت بسزایی دارد و باید آن را پیشرو نهضت روزنامه‌نویسی در ایران دانست.

پس از تعطیلی روزنامه میرزا صالح شیرازی «کاغذ اخبار»، در سال سوم سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، به تشویق و پشتیبانی میرزا تقی خان امیرکبیر که مردی علم دوست و هنرپرور بود، روزنامه دیگری به مدیریت حاجی میرزا جبار تذکره‌چی به سال ۱۲۶۸ هـ. / ۱۸۵۱ م. در تهران شروع به کار کرد. اگرچه اولین شماره این روزنامه به نام «اخبار دارالخلافت تهران» منتشر شد. اما اسم آن در شماره دوم به «وقایع اتفاقیه» تغییر یافت.^۲ این روزنامه اگرچه به لحاظ تاریخی دومین روزنامه فارسی است؛ اما به لحاظ سبک و شیوه روزنامه‌نویسی که در غرب مرسوم است می‌توان آن را نخستین روزنامه ایرانیان دانست. وقایع اتفاقیه تا سال ۱۲۷۷ هـ. / ۱۸۶۰ م. منتشر می‌شد و مورد توجه مردم بود. از شماره ۵۱ به بعد به فرمان شاه مطالعه آن به کارمندان و مأموران و

۱- علی مشیری: مقاله اولین روزنامه ایرانی، مجله سخن، دوره ۱۴، ش ۷.

2- *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, p.820.

حکام دولتی توصیه شد، زیرا که در آن حوادث و وقایع داخلی و خارجی چاپ می‌شد.^۱

از شماره ۴۷۲ به تاریخ ۵ صفر ۱۲۷۷ هـ. ۲۳/ اوت ۱۸۶۰ م. اسم این روزنامه به «روزنامه دولت علیه ایران» تغییر یافت و مدیریت آن بر عهده میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری قرار گرفت. روزنامه با این نام جدید تا شماره ۵۹۱، تا سال ۱۲۸۳ هـ. / ۱۸۶۶ م. منتشر می‌شد. در این سال وزارت علوم تحت نظارت اعتمادالسلطنه قرار گرفت و به فرمان ناصرالدین شاه به جای «روزنامه دولت علیه ایران» چهار روزنامه با نام‌ها و زمینه‌های مختلف انتشار یافت.^۲

هدف اصلی دولت از تأسیس این روزنامه‌ها این بود که مثل روزنامه‌های اروپایی در زمینه‌های مختلف سیاسی، علمی، ادبی و اجتماعی، اخبار و وقایع مهم به چاپ برسد تا مورد استقبال عموم مردم قرار گیرند.

می‌توان گفت در زمان ناصرالدین شاه، در رواج روزنامه‌نویسی اقدامات مهمی صورت گرفت و علاوه بر روزنامه‌های فوق، روزنامه‌های دیگری هم منتشر شد که اسامی برخی از آنها از این قرار است: مرآة السفر، اردو همایون، مریخ، ایران، حکیم الممالک، اطلاع، فرهنگ، دانش، شرف، تبریز، ناصری، احتیاج، ادب و...

اما همه این روزنامه‌ها تحت کنترل دولت بود. به طور کلی می‌توان گفت که از آغاز زمان انتشار روزنامه در ایران تا پایان قرن نوزدهم میلادی، همه روزنامه‌ها تحت تسلط و نظارت دولت بوده است. مدیران و نویسندگان روزنامه‌ها هیچ قدرت و جرأت و جسارتی نداشتند که بر ضد ظلم و ستم یا خط‌مشی دولت اظهار عقیده کنند. اما در این دوره بسیاری از آزادیخواهان و روشنفکران ایران از قبیل میرزا مهدی خان تبریزی،

۱- روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۵۱، پنجشنبه ربیع‌الاول ۱۲۶۸ هجری.

۲- محیط طباطبایی: تاریخ مطبوعات ایران، ص ۲۷.

جلال‌الدین کاشانی، ملکم خان، جمال‌الدین افغانی که از وطن خویش هجرت کرده بودند، در کشورهای دیگر چون هند، انگلستان، مصر، ترکیه و غیره روزنامه‌هایی را تأسیس کردند و علیه ظلم و ستم دولت مطالبی انتشار دادند. این روشنفکران در روشن ساختن اذهان مردم ایران نقش کلیدی و مهمی داشتند. برخی از این گونه روزنامه عبارت‌اند از: اختر در استانبول (۱۸۹۷-۱۸۷۵ م.)، قانون در لندن (۱۸۹۰ م.)، حبل‌المتین در کلکته (۱۸۹۳ م.)، ثریا در قاهره (۱۸۹۸ م.)، پرورش در قاهره (۱۹۰۰ م.) حکمت در قاهره، چهره نما در مصر، شمس در استانبول، ارشاد در باکو. پس از این مقدمه روزنامه‌های فارسی که در قرن نوزدهم در ایران انتشار می‌یافت به اجمال معرفی می‌شوند.

روزنامه وقایع اتفاقیه

«روزنامه وقایع اتفاقیه» به فرمان امیرکبیر در جمعه پنجم ربیع‌الثانی سال ۱۲۶۷ هـ. ۱۸۵۱ م. در تهران به مدیریت حاجی میرزا جبار معروف به تذکره‌چی شروع به کار کرد. این روزنامه هفته‌ای یک بار چاپ و منتشر می‌شد و دارای هشت صفحه بود. اگرچه نخستین شماره آن به نام «روزنامه اخبار دارالخلافة تهران» منتشر شد. روی صفحه اول آن نقش شیر و خورشید بود و عبارت «یا اسدالله الغالب» درج شده بود. در دو طرف آن تصویر دو درخت دیده می‌شد. اما دومین شماره آن در روز جمعه یازده شهر ربیع‌الثانی سال ۱۲۶۷ هـ. ۲۰/ مارس ۱۸۵۱ م. به نام «وقایع اتفاقیه» نشر یافت و بدین ترتیب تغییر نام داد. از شماره اول تا شانزدهم روزهای جمعه منتشر می‌شد، اما از شماره هفدهم به بعد روزهای پنجشنبه انتشار یافت.^۱

۱- عباس اقبال آشتیانی: میرزا تقی خان امیرکبیر، به اهتمام ایرج افشار، ص ۱۴۹.

این روزنامه اندک اندک مورد توجه مردم قرار گرفت و سعی کرد که هر هفته ایرانیان را در جریان حوادث و وقایع جهانی قرار دهد و به بینش و اطلاعات آنان بیفزاید. در شماره هفتم به هدفهای خود اشاره کرده است.^۱

«روزنامه وقایع اتفاقیه» علاوه بر اخبار و مقالات سودمند علمی و اعلامیه‌های دولتی و فرمانهای شاهی حاوی اخبار داخلی و خارجی بود. در بخش اخبار داخلی از گزارشهای حکام و ماموران شهرستان بهره می‌برد و در بخش اخبار خارجی، اخبار و اطلاعات روزنامه‌های اروپا و مصر و ترکیه و هندوستان را به فارسی ترجمه می‌کرد. برخی از این مطالب عبارت‌اند از: مشورت خانه‌های کشورهای اروپایی، اوضاع سیاسی و عقاید انقلابی‌ها و آزادیخواهان اروپا و کشمکش آنان با حکومت اتریش، اوضاع اجتماعی هند، درباره راه آهن، تحقیقات جدید در علم هیئت، سابقه تمدن آمریکا و اخبار گوناگون.^۲

«روزنامه وقایع اتفاقیه» تدریجاً در سراسر ایران و همچنین در خارج از ایران مورد توجه قرار گرفت و روزنامه‌های لندن و پاریس و پترزبورگ از این روزنامه تعریف کردند.^۳ «روزنامه وقایع اتفاقیه» به مدت ده سال و مجموعاً در ۴۷۱ شماره انتشار یافت.

روزنامه دولت علیه ایران

«روزنامه وقایع اتفاقیه» پس از ده سال، در سال ۱۲۷۷ هجری تغییر نام داد و به نام «روزنامه دولت علیه ایران» دوره جدیدی را آغاز کرد. در این دوره جدید روزنامه

۱- وقایع اتفاقیه، ش ۷، جمعه هفتم جمادی‌الاول، ۱۲۶۷ هجری.

۲- یحیی آرین‌پور: از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۲۳۷.

۳- فریدون آدمیت: امیرکبیر، ج ۱، ص ۲۰۱.

مصور هم شده و باید آن را نخستین روزنامه مصور فارسی دانست.^۱ در این زمان اداره چاپخانه دولتی و مدیریت روزنامه به فرمان ناصرالدین شاه بر عهده میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک قرار گرفته بود. مسئولیت میرزا ابوالحسن خان در شماره ۴۷۲ درج شده است.^۲

ابوالحسن خان خود نقاش ماهری بود. نه ماه پیش از انتشار روزنامه نگذشته بود که ناصرالدین شاه به سبب خدمات شایان ابوالحسن خان در زمینه چاپ روزنامه و نیز نقاشی، به او لقب «صنیع‌الملک» داد.^۳ در این زمان میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک نخستین هنرستان نقاشی را در ایران تأسیس کرد. «روزنامه دولت علیه ایران» تا سال ۱۲۸۳ هـ. ۱۸۶۶ م. و تا شماره ۵۹۱ دوام داشت.^۴ و معمولاً در چهار تا هفت صفحه به صورت چاپ سنگی منتشر می‌شد. علاوه بر اخبار جالب خارجی و داخلی آن چه در این روزنامه حایز اهمیت است تصاویر زیبای شاهزادگان، درباریان، امیران و رجال سیاسی آن دوره است. بخصوص از لحاظ منعکس کردن لباسهای آن دوره اهمیت دارد. اخبار مربوط به دربار شاهی همیشه مهمترین بخش روزنامه بود و در آغاز قرار می‌گرفت. بعد از اخبار داخلی ترجمه‌های اخبار خارجی از روزنامه‌های پاریس و مصر و هندوستان به چاپ می‌رسید.

«روزنامه دولت علیه ایران» به لحاظ درج مطالب چهار بخش داشت. دو بخش اخبار داخلی و دو بخش اخبار خارجی و هر بخش خود به دو قسمت تقسیم می‌شد:^۵
اخبار دربار شاه به ضمیمه اخبار مربوط به وزارت‌خانه‌ها.

۱- یحیی آرین‌پور: *از صبا تا نیما*، ج ۱، ص ۲۳۸.

۲- روزنامه دولت علیه ایران، ش ۴۷۲، پنجشنبه ۲۶ صفر، ۱۲۷۷ هجری.

۳- همان، ش ۴۹۱، دهم ذی‌قعدة ۱۲۷۷ هجری.

۴- روزنامه دولت علیه ایران، ش ۴۹۱، دهم ذی‌قعدة ۱۲۲۷ هجری.

۵- روزنامه دولت علیه ایران، مرتب شده از کتابخانه ملی ایران، ج ۱، ص ی.

اخبار دارالخلافة (یعنی تهران که پایتخت بود).

اخبار شهرستانهای ایران (معمولاً شیراز، اصفهان، تبریز، کرمان).

اخبار کشورهای خارجی.

در سال ۱۲۸۳ هـ. ۱۸۶۶ م. به دستور ناصرالدین شاه «روزنامه دولت ایران» به چهار

روزنامه مستقل تبدیل شد تا بیشتر شبیه به روزنامه‌های اروپایی شود.

روزنامه دولتی (بدون تصویر)

«روزنامه دولتی» (بدون تصویر) یکی از آن چهار روزنامه‌ای است که به دستور ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۳ هـ. ۱۸۶۶ م. در تهران شروع به کار کرد. راجع به این روزنامه قبلاً اشاره شد که در پنجشنبه جمادی‌الاول ۱۲۸۳ هـ. ۶/ سپتامبر ۱۸۶۶ م. در چاپخانه دولتی به چاپ سنگی رسید. خط آن نستعلیق و قطع آن ۴۰×۲۴ سانتی‌متر بود تعداد صفحات آن پنج تا هفت برگ بود و به صورت ماهیانه نشر می‌شد. اما در هیچ جای روزنامه به این نکته اشاره نشده است. در پنجشنبه دهم ذی‌الحجه ۱۲۸۷ هـ. ۲۳/ فوریه ۱۸۷۱ م. تعطیل گردید.

در روی صفحه اول این روزنامه هم نقش شیر و خورشید بود که سمبل دولت ایران بود. در این صفحه آمده بود: «در دارالخلافة منصوره محروسه، در مدرسه مبارک دارالفنون، در کارخانه مطبوعه دولتی به طبع رسید». در صفحه اول اخبار دربار و وقایع مربوط به ناصرالدین شاه تحت عنوان «اخبار درباری متعلق به وجود مسعود همایون شهریار» به طبع می‌رسید. بعد از آن اخبار و وقایع داخلی شهرهای ایران چون شیراز و کرمان و غیره می‌آمد. گاهی هم اخبار خارجی مانند کشورهای اروپایی و آمریکا منعکس می‌شد. در ضمن اخبار دربار از اوضاع و احوال وزارت‌خانه‌ها و داد و دهشهای شاه هم یاد می‌شد.

روزنامه ملت سنیه ایران (ملتی)

«روزنامه ملت سنیه ایران» معروف به «روزنامه ملتی» به همت علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه در سال ۱۲۸۳ هـ. ۲۷/ ژوئیه ۱۸۶۶ م. در تهران به صورت چاپ سنگی هر ماه انتشار می‌یافت. پس از دو شماره نام روزنامه به «روزنامه ملتی» تغییر یافت. انتشار آن تا سال ۱۲۸۷ هـ. /هفدهم سپتامبر ۱۸۷۰ م. دوام یافت و روی هم ۳۶ شماره از آن منتشر شد. «روزنامه ملتی» ۵ تا هفت صفحه داشت، قطع آن ۲۲×۳۴ و خط آن نستعلیق بود. در سرلوحه تمام شماره‌ها، تصویر تهران نقش بسته است. در «روزنامه ملتی» علاوه بر وقایع دربار، مقالاتی درباره احوال و آثار شاعران بزرگ کلاسیک و معاصر ایران به چاپ می‌رسید.

روزنامه علمیه دولت علیه ایران

«روزنامه علمیه دولت علیه ایران» در سال ۱۲۸۱ هـ. /۱۸۶۴ م. تحت سرپرستی و تشویق وزیر علوم علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه به چاپ سنگی در تهران تأسیس شد. شماره اول «روزنامه علمیه دولت علیه ایران» در تاریخ ۱۱ ژانویه ۱۸۶۴ م. انتشار یافت و تا ۲۵ دسامبر ۱۸۷۰ م. ادامه داشت. این روزنامه در هر ماه یک مرتبه به چاپ سنگی از طرف دولت در چاپخانه دارالفنون منتشر می‌شد و اندازه روزنامه ۲۶×۴۰ سانتی‌متر و شش تا هفده صفحه داشت.

صدر هاشمی می‌گوید که در این روزنامه در دوره ابتدا از دو تا پنج صفحه به زبان فارسی اختصاص داشت و سپس این مطالب به زبان عربی و فرانسه هم ترجمه می‌شد.^۱ روزنامه از نظر عنوان و بیان خود نشان می‌دهد که مندرجات و نوشته‌های روزنامه اغلب مطالب و اهداف و منظورات علمی و ابتکارات و اختراعات جدید اروپایی را

۱- صدر هاشمی، ج ۴، ص ۴۷.

از طرف دولت به منظور روشن ساختن اذهان مردم و آشناکردن اجتماع ایران منتشر می‌کرد و نیز شاعران و نویسندگان معاصر ایران را مورد بحث قرار می‌داد.

روزنامه حکیم الممالک

«روزنامه حکیم الممالک» مبتنی است بر خاطرات و وقایع و حوادث سفر ناصرالدین شاه از تهران به خراسان در سال ۱۲۸۳ هـ. ۱۸۶۶ م. این خاطرات به وسیله میرزا علی نقی حکیم الممالک به رشته تحریر درآمده است. این روزنامه در حقیقت سفرنامه است و چاپ آن سنگی و خط آن نستعلیق بود.

حکیم الممالک بعد از تمام تحصیلات خود در اروپا به ایران بازگشت و در سفر شاه به خراسان به عنوان حکیم و ندیم بود و در همین سفر (۱۸۶۶ م.) به لقب حکیم الممالک مفتخر گردید. در این روزنامه علاوه بر وقایع و حوادث سفر، مطالبی درباره هیئت زمین و کوه و آثاری که در کنار راه بودند، آمده که از نظر جغرافیایی مهم است. پرفسور براون در کتاب خود درباره مطبوعات ایران نوشته است که نویسنده این روزنامه خود ناصرالدین شاه بوده است. این روزنامه فقط سه شماره منتشر شده و هر سه شماره نگاشته شاه است.^۱

روزنامه مرآة السفر

حسن خان اعتمادالسلطنه که همراه ناصرالدین شاه در مسافرت مازندران بود، در سال ۱۲۸۸ هـ. ۱۸۷۱ م. «مرآة السفر» را منتشر کرد. این روزنامه هم حاوی وقایع و اخبار و حوادث سفر ناصرالدین شاه است و چون وسایل چاپ هنگام سفر همراه بوده است لذا در همان سفر به چاپ رسید. روزنامه مرآة السفر تا سال ۱۳۰۰ هـ. ۱۸۸۲ م. به همین نام انتشار می‌یافت اما بعد از آن به «اردو همایون» تغییر نام یافت.

۱- براون، ادوارد: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمد عباسی، ج ۱، ص ۲۱۹.

روزنامه ایران

«روزنامه ایران» در تاریخ یکشنبه ماه محرم ۱۲۸۸ هـ. / دوم آوریل ۱۸۷۱ م. در تهران به مدیریت محمد حسن خان انتشار یافت. علت تأسیس روزنامه در مقاله‌ای به امضای محمد حسن خان در شماره اول آمده است.^۱ روزنامه دارای چهار صفحه بزرگ بود و در ابتدا به صورت چاپ سنگی منتشر می‌شد. محمد حسن خان صنایع‌الدوله در سال ۱۳۱۳ هـ. / ۱۸۹۵ م. درگذشت لذا مدیریت روزنامه به محمد باقر خان ادیب‌الممالک رسید و این موضوع در «روزنامه اطلاع» اعلام شد.^۲

«روزنامه ایران»، دولتی بود. لذا در بالای اسم آن تصویر شیر و خورشید آمده است که نشان رسمی کشور ایران بود. اما از شماره ۴۴ به بعد نقش شیر و خورشید حذف شد و در سرلوحه فقط کلمه ایران را به خط نستعلیق می‌نوشتند.

مطالب روزنامه اخبار دربار، فرمانهای شاهی، احکام رسمی، عزاداریهای مذهبی، سیر و سیاحت، شکار و تفریح بود. در ضمن مدح شاه و درباریان، آرزوی امنیت کشور و ترقی دولت را مطرح می‌کرد. در ابتدا «روزنامه ایران» یک بخش علمی داشت که در آن مطالبی را مرتبط با علوم جدید مورد بحث قرار می‌داد؛ این مطالب بیشتر ترجمه بود. و مطالبی از تاریخ به صورت ترجمه و تألیف آورده می‌شد.

بنا به گفته صدر هاشمی در سال ۱۳۲۱ هـ. / ۱۹۰۳ م. مسئولیت روزنامه به میرزا محمد ندیم باشی واگذار شد و اسم روزنامه به «ایران سلطانی» تغییر یافت.^۳

۱- روزنامه ایران، ش اول، یازدهم محرم ۱۲۸۸ هجری.

۲- روزنامه اطلاع، ش ۳۱۹، شوال ۱۳۱۳ هجری.

۳- صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۱، ص ۳۱۲.

روزنامه علمی

روزنامه علمی را محمد حسن خان صنیع‌الدوله در ۲۲ ذی‌الحجه ۱۲۹۳ هجری/هشتم ژانویه سال ۱۸۷۶ م. در تهران تأسیس کرد. روزنامه با چاپ سنگی و خط نسخ در چهار صفحه منتشر می‌شد. علت تأسیس روزنامه به تفصیل در شماره اول روزنامه آمده است.^۱ «چون اخبار مدرسه دارالفنون و مجلس حافظ‌الصحة زیاد بود، در این شماره به همان اختصاص شد و الا از اغلب علوم در این روزنامه نوشته می‌شود.» در شماره دوم هم این عبارت دیده می‌شود: «هر کس اخبار و تحقیق علمی به دارالاطبا همایونی بفرستد در این روزنامه به اسم خود او نوشته می‌شود»^۲. مطالب روزنامه بیشتر اخبار علمی (مخصوصاً بهداشتی و پزشکی) و جغرافیایی و مسایل اخلاقی بود. قیمت یک شماره، یک عباسی و قیمت اعلام سطری ده شاهی بود. از این روزنامه در مجموع ۶۴ شماره منتشر شد و تاریخ شماره آخر آن ۲۳ جمادی‌الآخر سنه ۱۲۹۷ ه. / دوم ژوئن ۱۸۸۰ م. است.

روزنامه نظامی

«روزنامه نظامی» زیر نظر میرزا حسین خان سپه‌سالار در سال ۱۲۹۳ ه. / ۱۸۷۶ م. در تهران «مدرسه انماژر» تأسیس شد. تاریخ شماره نخست آن ۲۹ ذی‌القعده ۱۲۹۳ هجری است. نام روزنامه در سال ۱۲۹۶ ه. / ۳۰ دسامبر ۱۸۷۸ م. به «مریخ» تغییر یافت. در حقیقت «روزنامه مریخ» جانشین «روزنامه نظامی» شد و در شماره اول آن به این مطلب اشاره شده است، مندرجات «روزنامه نظامی» همان طور که از نام آن پیداست، اطلاعات و اخبار نظامی بوده است.

۱- روزنامه علمی، شماره اول و دوم، ۱۸۷۶ م. نقل از صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران،

ج ۴، ص ۴۳.

۲- همان.

روزنامه مریخ

«روزنامه مریخ» در تاریخ ۱۲۹۶ هـ. ۳۰/ دسامبر سال ۱۸۷۸ م. به مدیریت محمد حسن خان صنیع‌الدوله در تهران به چاپ سنگی انتشار یافت و دارای چهار صفحه بود. از این روزنامه در مجموع ۱۸ شماره بیشتر منتشر نشد و تاریخ آخرین شماره آن چهارشنبه ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۲۹۷ هـ. ۱۲/ مه ۱۸۸۰ میلادی است.

«روزنامه مریخ» یکی از مهم‌ترین روزنامه‌های دوره ناصرالدین شاه است و مقصود از تأسیس آن درج اخبار رسمی نظامی بود که برای آشنایی و بهره‌مندی کارمندان دربار و مأموران دولتی لازم می‌نمود.^۱

روزنامه اطلاع

«روزنامه اطلاع» یگانه روزنامه ایرانی در قرن نوزدهم میلادی است که به مدت طولانی بی‌وقفه انتشار یافت. در زمان ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۵ هـ. ۱۸۷۸ م. در تهران تأسیس شد. هر دو هفته یک بار منتشر می‌شد، اما صدر هاشمی نوشته است که هفتگی بود. در مورد تاریخ آغاز انتشار آن هم اختلافی وجود دارد. طبق نوشته صدر هاشمی روز دوشنبه ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ هـ. ۲۸/ مارس ۱۸۸۱ م. در چهار صفحه به خط نسخ با چاپ سنگی در چاپخانه دولتی به چاپ رسید.^۲ این روزنامه به منظور آگاهی و آشنایی مردم از اوضاع و احوال جهان به همت محمد حسن خان صنیع‌الدوله وزیر انطباعات تأسیس شده بود و در آن علاوه بر اخبار داخلی و شرح شکارهای شاه و وقایع دربار، اخبار کشورهای چون انگلستان، عثمانی (استانبول) و غیره منتشر می‌شد. صدر هاشمی در مورد این روزنامه می‌گوید که اخبار مهم تاریخی و سیاسی جهان در

۱- روزنامه مریخ، ش ۱، ۳۰ دسامبر ۱۸۷۸ م. نقل از صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴، ص ۲۰۴.

۲- صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۱، ص ۱۹۴.

این روزنامه منعکس می‌شد، لذا «روزنامه اطلاع» به جهت اطلاعات بین‌المللی منبع و مآخذ معتبر و مهمی بوده است.^۱

هر شماره «روزنامه اطلاع» چهار صفحه داشت. اندازه آن ۱۴×۸ بود. قیمت سالیانه برای تهران ۱۸ قران. برای دیگر منطقه‌های ایران ۲ تومان، برای روسیه و قفقاز ۴ منات، برای ترکیه ۴۰ پیاستر و برای هندوستان ۷ روپیه بود. اما «روزنامه اطلاع» برای مشترکین «روزنامه ایران» به صورت رایگان ارسال می‌شد.

روزنامه فرهنگ

«روزنامه فرهنگ» به مدیریت میرزا تقی خان سرتیپ در تاریخ ۱۳ جمادی‌الاول ۱۲۹۷ ه. / ۲۴ آوریل ۱۸۸۰ م. در اصفهان انتشار یافت. روزنامه روزهای پنجشنبه با چاپ سنگی منتشر می‌شد. در مورد هدف روزنامه و چگونگی تأسیس آن در شماره اول مطالبی درج شده است.^۲

در این روزنامه اخبار و وقایع ایالت اصفهان و نواحی پیرامون آن چون یزد به چاپ می‌رسید. صفحه آخر نیز به مطالب علمی، علوم و فنون و صنایع تازه که دانشمندان اروپایی اختراع کرده بودند اختصاص داشت. «روزنامه فرهنگ» به مدت ده سال مرتباً در اصفهان منتشر می‌شد. قیمت سالیانه در اصفهان و اطراف آن ۱۲ قران. برای تهران و عراق و کاشان ۱۷ قران برای فارس و عربستان (خوزستان) و آذربایجان و خراسان و گیلان و مازندران ۲۲ قران برای کلکته و بمبئی و دیگر شهرهای هند و برمه و قفقاز ۲۵ قران و برای لندن و پاریس و استانبول و مصر سه تومان بود.

۱- صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲- روزنامه فرهنگ، شماره اول، ۲۴ آوریل ۱۸۷۹ م. نقل از صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۴، ص ۷۴.

هفته‌نامه تبریز

«هفته‌نامه تبریز» در سال ۱۸۷۹ میلادی به مدیریت کمال در شهر تبریز انتشار یافت. این هفته‌نامه به فرمان مظفرالدین شاه در زمانی که حاکم تبریز بود تأسیس شد. در این باره در کتاب منتظم ناصری آمده است: «در این سال «هفته‌نامه تبریز» موسوم به «تبریز» با توجه و امر نواب اشرف والا ولیعهد دولت علیه ایران حکمران مملکت آذربایجان دایر و طبع شد»^۱.

روزنامه اردو همایون

در مورد «اردو همایون» ذیل «مرأة السفر» اطلاعاتی داده شد. «اردو همایون» زمانی که ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۸ هـ. ۱۸۷۱ میلادی از تهران به مازندران سفر کرد منتشر می‌شد. سفرنامه شاه چند شماره به نام «مرأة السفر» منتشر شد تا در سال ۱۳۰۰ هـ. ۱۸۸۲ م. به «اردو همایون» تغییر نام یافت. مطالب روزنامه شرح وقایع سفر شاه و اوضاع و احوال شهرها و شکارها و غیره است. مدیر روزنامه محمد حسن خان اعتمادالسلطنه بود.

روزنامه دانش

«روزنامه دانش» در هفدهم ربیع‌الاول ۱۳۰۰ هـ. ۲۶ ژانویه ۱۸۸۳ م. در چاپخانه دارالفنون به صورت دو هفته در میان انتشار می‌یافت. صدر هاشمی نوشته است که از این روزنامه کلاً چهارده شماره منتشر گردید و چهار صفحه داشت. خط آن نسخ بود و به صورت چاپ سنگی منتشر می‌گردید. اما پرفسور براون به نقل از ذکاءالملک نوشته

۱- تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، ص ۳۵۷.

است که روزنامه با حروف سربی چاپ می‌شد.^۱ به قول این محقق تاریخ مطبوعات ایران، در هیچ جای روزنامه اسم مدیر آن درج نشده است و در بیشتر شماره‌ها امضای محمد کاظم که استاد شیمی مدرسه دارالفنون بود دیده می‌شود. نویسندگان دیگر روزنامه عبارتند از: حاج نجم‌الممالک و معتمدالسلطان میرزا محمد خان. نکته جالب این است که «روزنامه دانش» برای تهران و حوالی آن به صورت رایگان توزیع می‌شد چنانکه در آن می‌خوانیم: «حاملین این روزنامه در تهران و سایر بلاد ایران حق مطالبه قیمت ندارند».^۲ مطالب این روزنامه، اخبار و وقایع وزارتخانه‌های ایران و بخصوص تحقیق و پژوهش در زمینه‌های علمی و هنری بود، در این مورد در روزنامه آمده است: «هر کس اخبار و اطلاعاتی را که مربوط به علوم و منوط به تربیت باشد به اداره وزارت علوم بفرستد به اسم و رسم نوشته خواهد شد». از شماره دوم به بعد پاورقی نویسی هم در آن دیده می‌شود.^۳

روزنامه شرف

«روزنامه شرف» به مدیریت و سرپرستی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه با چاپ سنگی به خط نستعلیق به تاریخ ۳۰ محرم ۱۳۰۰ هـ. / دوازده نوامبر سال ۱۸۸۲ م. در تهران تأسیس شد. این روزنامه ماهی یک مرتبه در چهار صفحه منتشر می‌شد. ویژگی «روزنامه شرف» که جلب نظر می‌کند این است که در هر شماره تصویر یکی از بزرگان دولتی را با شرح حال وی به چاپ می‌رساند. در صفحه اول شماره اول روزنامه شرف تصویر ناصرالدین شاه قاجار و در صفحه سوم تصویر مظفرالدین شاه ولیعهد بود.

۱- براون، ادوارد: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، ص ۳۸۰.

۲- روزنامه دانش، شماره ۱، ۱۷ ژوئن ۱۸۸۲ م.

۳- همان، شماره ۲، یکم ژوئیه ۱۸۸۲ م.

راجع به هدف تأسیس و مندرجات روزنامه اعلامی نوشته شده، که چارچوب روزنامه را مشخص می‌کند.^۱ در «روزنامه شرف» علاوه بر تصویر شاه، وزیران و درباریان، رجال و اشراف تصویر بعضی از دانشمندان و دانشوران نیز چاپ می‌شد. حتی تصویر بعضی از رجال و سفیرهای خارجی را نیز چاپ می‌کرد. به طور کلی روزنامه شرف شرح حال و تصاویر بزرگان و درباریان و رجال زمان ناصرالدین شاه بود.

روزنامه ناصری

«روزنامه ناصری» تحت مدیریت محمد ندیم باشی که مدیر مدرسه مظفری بود، در سال ۱۳۱۱ هـ. ۱۸۹۳ میلادی در تبریز انتشار یافت و تا سال ۱۳۱۷ هـ. ۱۸۹۹ م. ادامه یافت. در سالهای آخر مدیریت آن به دست میرزا مسعود خان صفاءالملک فرزند سید حسن عدل‌الملک تبریزی واگذار شد. صدر هاشمی به نقل از محمد حسن خان اعتمادالسلطنه درباره این روزنامه اطلاعات مفیدی به دست داده است. «روزنامه ناصری» هر ده روز یعنی ماهی سه بار با چاپ سنگی منتشر می‌شد. مدت انتشار روزنامه از ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۷ هجری گویا شش سال طول کشید. مندرجات روزنامه مطالبی مربوط به اقتصاد، صناعت، تجارت و فلاح و علوم و غیره بود.^۲ قیمت سالیانه برای ایران ۱۶ قران، برای روسیه و قفقاز ۴ منات، برای ترکیه ۴ مجیدیه و برای هندوستان ۵ روپیه بود.

روزنامه تربیت

«روزنامه تربیت» تحت مدیریت و سردبیری میرزا حسین خان اصفهانی ملقب به ذکاءالملک فروغی در ۱۱ رجب ۱۳۱۴ هـ. ۱۷ دسامبر ۱۸۹۶ م. به چاپ سنگی و

۱- صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۳، ص ۵۹.

۲- همان، ج ۴، ص ۲۵۱.

خط نستعلیق در تهران تأسیس شد. این روزنامه هم مثل روزنامه‌های قبلی هفته‌نامه بود. «روزنامه تربیت» به مدت نه سال با مقالات ادبی و تاریخی در چهار صفحه بزرگ منتشر می‌شد. ویژگی روزنامه این بود که مقاله‌های سودمند و مفیدی نشر می‌داد که همیشه مورد توجه دانشمندان بوده است. راجع به هدف تأسیس این روزنامه مدیر در شماره اول عقیده خویش را اظهار نموده است.^۱

بعد از انتشار شماره ۶۸ «روزنامه تربیت» یومیه گردید و فقط هفته‌ای یک مرتبه روز جمعه تعطیل می‌شد و بقیه شش روز را انتشار می‌یافت. محل اداره روزنامه خانه مدیر بود. در شماره ۹۰ تحت عنوان «اعلام اداره روزنامه تربیت» در مورد وضعیت روزنامه مطالبی به چاپ رسیده است.^۲ از شماره ۱۳۰ به بعد روزنامه مانند سابق دوباره به صورت هفته‌نامه گردید و مدت نه سال یعنی تا سال ۱۳۲۰ هجری با چهار صد و سی و چهار شماره منتشر شد.

روزنامه شرافت

«روزنامه شرافت، مصور» ادامه یا جانشین «روزنامه شرف» بوده است که توسط محمد باقر خان اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات در اوایل حکومت مظفرالدین شاه در سال ۱۸۹۶ م. در تهران به صورت ماهنامه تأسیس شد. قبلاً این روزنامه بنام «شرف» منتشر می‌شد. «روزنامه شرافت» مثل «شرف» یکی از روزنامه‌های مصور بود که تصاویر زیبا و جالبی را چاپ می‌کرد که وضع ساختمانها و تالارها و لباسها و پوشاکهای آن زمان را منعکس می‌سازد. مندرجات این روزنامه هم مانند مندرجات «روزنامه شرف» بود. قیمت سالیانه آن یک تومان و بهای یک نسخه یک قران تعیین شده بود.

۱- روزنامه تربیت، شماره اول، ۱۷ دسامبر ۱۸۹۶ میلادی.

۲- همان، شماره ۹۰، سال دوم.

روزنامه الحدید

«روزنامه الحدید» در دو مرحله در ایران انتشار یافت. در مرحله اول این روزنامه به مدیریت سید حسن خان به سال ۱۳۱۵ هـ. / ۱۸۹۷ م. با چاپ سنگی در تبریز شروع به کار کرد. این روزنامه هفته‌نامه بود، اما فقط سه شماره منتشر شده بود که مدیر روزنامه میرزا سید حسن خان در کنسول‌خانه روسیه در تبریز استخدام شد و بنابراین روزنامه همان وقت تعطیل گردید.^۱

در دوره دوم «روزنامه الحدید» در شماره اول خویش راجع به انتشار الحدید مرحله اول چنین نوشته است: «نامه جدید موسوم به حدید که از ودایع افکار جناب آقای سید حسین صاحب امتیاز جریده الحدید است هشت سال قبل به نشر دو شماره آفاق را مستور ساخت و یکباره محاق تعطیل را اختیار نمود فعلاً در هنگام مسافرت مظفرالدین شاه منتشر می‌گردد».^۲

مدیر «روزنامه الحدید» میرزا سید حسین خان مردی حریت‌پسند و طرفدار آزادی بود که در آذربایجان در آغاز مشروطیت همراه با آزادیخواهان خدمات گرانمایی انجام داده بود و او را می‌توان یکی از مسببین مشروطیت به شمار آورد. علاوه بر این، روزنامه مهمی دیگری به عنوان «عدالت» منتشر کرده بود که در جنبش مشروطیت نقش مهمی داشته است.

روزنامه ادب

«روزنامه ادب» تحت مدیریت میرزا صادق خان ادیب‌الممالک شاعر و نویسنده معروف تأسیس شده بود. این روزنامه در سه دوره مختلف در سه منطقه یعنی تبریز، مشهد و تهران انتشار یافت. زیرا مدیر آن در زمانهای مختلف به سه شهر منتقل شده بود.

۱- براون: مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمد عباسی، ج ۱، ص ۳۴۲.

۲- روزنامه الحدید، شماره اول، دوره دوم، سال ۱۹۰۵ میلادی.

دوره اول در تبریز: «روزنامه ادب» در شعبان ۱۳۱۶ هـ.ب/بیست و هشتم دسامبر ۱۸۹۸ م. با چاپ سنگی در تبریز شروع به کار کرد و هفته‌ای یک بار منتشر می‌شد. این روزنامه در مدت دو سال کلاً ۲۲ شماره انتشار یافت. مرحوم تربیت راجع به این روزنامه نوشته است که: «روزنامه ده روزه منتشر در تبریز با چاپ سنگی به مدیریت صادق ادیب‌الممالک در سنه ۱۳۱۶ هجری شماره اولش به عنوان «جریده ادب» و بعد از آن فقط با لفظ «ادب» انتشار یافته و در عرض دو سال ۲۲ شماره مصور نشر شده است»^۱. از این نقل قول معلوم می‌شود که این روزنامه در آغاز به نام «جریده ادب» و بعداً فقط به نام «ادب» منتشر می‌شد و هر ده روز یک مرتبه با تصویر به چاپ می‌رسید. راجع به مدیر و آغاز روزنامه وحید دستگردی در مقدمه دیوان ادیب‌الممالک اشاره‌ای دارد.^۲ منبع دیگر در مورد ادیب‌الممالک و روزنامه‌اش «ادب» در تبریز، روزنامه «کاوه» است که می‌نویسد: «ادیب‌الممالک در سنه ۱۳۱۶ هجری روزنامه‌ای به اسم «ادب» در شهر تبریز تأسیس کرد که روی هم رفته ۱۷ شماره از آن نشر شد. بعضی قصاید خود را نیز در آن جریده نشر می‌کرد و بعداً روزنامه تعطیل شد و پس از مدتی در سال ۱۳۱۷ هجری مشارالیه نایب رئیس مدرسه شد و «روزنامه ادب» را نیز ثانیاً انتشار داد و طولی نکشید که مجدداً از آن کناره گرفت و منزوی شد»^۳.

اگرچه نسخه اصلی «روزنامه ادب» تبریز وجود ندارد اما نویسندگان و دانشمندان متعددی در تأیید و توصیف این روزنامه مقاله‌ها نوشته‌اند که از آنها می‌توان اطلاعاتی در مورد روزنامه به دست آورد، از جمله مدیر «روزنامه اطلاع» که همعصر «روزنامه ادب» بود در این رابطه مطلب نوشته است.^۴

۱- آقای تربیت: جراید آذربایجان، ص ۴۰۶.

۲- وحید دستگردی: دیوان ادیب‌الممالک، صفحات مقدمه.

۳- روزنامه کاوه، دوره جدید سال دوم، ش ۲۰.

۴- روزنامه اطلاع، چهارشنبه هشتم ماه رجب سال ۱۳۱۶ هجری.

طبق نوشته پرفسور براون «روزنامه ادب» مزین به تصاویر دانشمندان معروف و مردان بزرگ جهان و مشتمل بر بعضی مقالات علمی به ترجمه یا تحریر میرزا نجف علی خان قایم مقام طیب بود^۱.

روزنامه ادب در مشهد: وقتی که میرزا صادق خان ادیب‌الممالک از تبریز به مشهد منتقل شد و آنجا اقامت گزید «روزنامه ادب» را در سال ۱۳۱۸ هـ. ۱۹۰۱ م. در آنجا تأسیس کرد. در مشهد در قطع ۱۲×۸ سانتی‌متر به خط نسخ به چاپ سنگی در هشت صفحه، هفته‌ای یک شماره منتشر می‌شد. این روزنامه تا سال ۱۹۰۳ میلادی ادامه یافت.^۲ موضوع و محتوای روزنامه علاوه بر اخبار داخلی و خارجی بیشتر مطالب علمی و ادبی و تجاری و تاریخی بود. قیمت فروش روزنامه از این قرار بود: در مشهد دو تومان، در دیگر نواحی ایران ۲۶ قران (اگرچه براون ۲۵ قران نوشته است). برای قفقاز و روسیه ۶ منات، برای ترکیه سه مجیدیه، در هندوستان ۱۵ روپیه و برای شهرهای اروپا ۱۲ فرانک. قیمت‌های سطرهای یک قران بود. در صفحه آخر در مورد آدرس نوشته شده: «آدرس محل انتشار روزنامه مشهد، کوچه عنبر خانه میرزا صادق خان ادیب‌الممالک مدیر روزنامه».

روزنامه احتیاج

«روزنامه احتیاج» با مدیریت علی خان معروف به صفروف در سال ۱۳۱۶ هـ. ۱۸۹۸ م. در تبریز به صورت چاپ سنگی انتشار یافت و هفتگی بود. پس از انتشار هفت شماره به خواهش امیر نظام نام روزنامه به «اقبال» تبدیل شد و هشت شماره هم به این نام

۱- پرفسور براون: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، مترجم محمد عباسی، ج ۱،

ص ۲۰۰.

۲- همان، ص ۲۰۳.

منتشر گردید.^۱ اما صدر هاشمی نوشته است که بعد از انتشار هفت شماره به امر امیر نظم گروسی حاکم آذربایجان توقیف گردید.^۲

روزنامه معارف

«روزنامه معارف» در سال ۱۳۱۶ هجری از طرف انجمن معارف در تهران با چاپ سنگی به خط نسخ انتشار یافت و چهار صفحه داشت. در سرلوحه روزنامه آمده است: «صاحب امتیاز انجمن معارف». این عنوان نشان می‌دهد که روزنامه از طرف صاحب امتیاز معارف منتشر می‌شد. زیر اسم روزنامه نوشته شده است «در این روزنامه از قید رسمیت آزاد است بعد از این زیر عنوان هم اینطور نوشته شده فقط مطالب راجع به مدارس و مکاتب ملیه و فواید عامه نوشته می‌شود و هر نوع مطالب و اعلام دایر به این مسایل و مفید به حال ملت منافی با دین و دولت نباشد پذیرفته و مجاناً طبع خواهد شد». این عبارت و عناوین و مضامین مقصود روزنامه را منعکس می‌سازد. اولین سرمقاله نشان می‌دهد که این روزنامه نماینده افکار و خیالات و فعالیتهای مدرسه و مکاتب زمان مظفرالدین شاه بوده است. به عبارت دیگر می‌توان گفت که هدف و منظور از تأسیس «روزنامه معارف» این بود که اوضاع و احوال «انجمن معارف» را پیش عوام و خواص ابراز و آشکار بنماید.

«روزنامه معارف» در تاریخ دهم شعبان ۱۳۱۸ هجری از شماره ۲۶ به بعد به جای دو مرتبه، ماهی سه مرتبه یعنی به صورت ده روزه منتشر می‌شد.

۱- پرفسور براون: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمد عباسی، ج ۱، ص ۱۹۳.

۲- صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۱، ص ۵۵.

روزنامه اقبال

«روزنامه اقبال» در سال ۱۳۱۶ هـ. ۱۸۹۸ م. به مدیریت شخصی آزادینخواه به نام محمد علی خان در تبریز انتشار یافت و هفته‌نامه بود. مدیر آن محمد علی خان قبلاً روزنامه «احتیاج» و «آذربایجان» را منتشر کرده بود. «روزنامه احتیاج» از شماره هفتم به بعد در سال ۱۸۹۸ میلادی به «روزنامه اقبال» تغییر نام داد. لذا بین «روزنامه اقبال» و «روزنامه احتیاج» ارتباط خاصی وجود داشت. متأسفانه اطلاعات زیادی درباره این روزنامه در دست نیست.

روزنامه خلاصه الحوادث

اولین روزنامه یومیه (روزانه) فارسی در ایران «خلاصه الحوادث» است. قبل از این تمام روزنامه‌های ایران ماهیانه یا هفته‌نامه بود جز تربیت که برای مدت کوتاهی هم روزانه چاپ شده بود «روزنامه خلاصه الحوادث» از طرف وزارت انطباعات در هفته پنج روز منتشر می‌شد و روز یکشنبه و جمعه تعطیل بود. «روزنامه خلاصه الحوادث» در تهران در سال ۱۳۱۶ هـ. ۱۸۹۸ م. تأسیس شد و دارای یک صفحه بود. شماره اول روزنامه ۳۱ اکتبر ۱۸۹۸ میلادی به چاپ سربی انتشار یافت. این روزنامه به منظور آگاهی و آشنایی مردم با حوادث و وقایع تازه جهان منتشر می‌شد. هدف مدیر و دبیر آن بیدارکردن مردم از خواب غفلت و رهاندن آنان از جهل و بی‌خبری بود و در این مورد در شماره اول روزنامه مطالبی آمده است.^۱ «روزنامه خلاصه الحوادث» تا ۱۳ اوت سال ۱۹۰۳ میلادی ادامه داشت و گویا در مدت ۵ سال ۹۹۵ شماره از آن منتشر شد.

۱- خلاصه الحوادث، شماره اول، سال ۳۱ اکتبر ۱۸۹۸ میلادی.

مندرجات این روزنامه مبنی بر دو قسمت در اخبار خارجی و داخلی بود. در مورد اخبار خارجی دارای اخبار تلگرافی بوده که از هندوستان و اروپا به وسیله خبرنگاری رویتر (Reuter) می‌رسید. صدر هاشمی نوشته است که بیشتر از نصف اخبار روزنامه مربوط به وقایع خارجی بود.

در هیچ جا اسم مدیر و مسئول این روزنامه درج نشده و فقط اسم محمد باقر خان اعتمادالسلطنه نوشته شده که مسئول اداره چاپ بود اما شاید همین شخص مدیر یا دبیر روزنامه هم بود. به روی هر صفحه علامت شیر و خورشید نقش شده بود زیرا که روزنامه از طرف دولت منتشر می‌شد. پرفسور براون درباره این روزنامه چنین نوشته است:

”این نشریه که به شکل یک ورقه یا صفحه انتشار می‌یافته. مشتمل بوده است بر خلاصه اخبار تلگرافی و نخستین روزنامه یومیه در ایران بوده است. و بیش از پنج سال دوام داشته است. «خلاصه الحوادث» به دست محمد باقر خان اعتمادالسلطنه هنگام اشتغال مشارالیه در وزارت انطباعات، بوجود آمده است“^۱.

روزنامه کمال

«روزنامه کمال» توسط میرزا حسین طبیب که مدیر مدرسه کمال بوده، در تاریخ ۲۰ رجب ۱۳۱۷ هـ. ۱۵ نوامبر ۱۸۹۹ میلادی در تبریز بنیاد نهاده شد. روزنامه هر ده روز یعنی ماهی سه مرتبه به صورت چاپ سنگی به خط نستعلیق منتشر می‌شد. هدف روزنامه آگاه ساختن خوانندگان در زمینه‌های علم و هنر و تعلیم و تربیت بوده است. مدیر آرزوی خویش را برای ترقی و پیشرفت ایران در شماره اول ابراز نموده است.^۲

۱- پرفسور براون: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، ص ۳۱۵.

۲- روزنامه کمال، شماره اول، ص اول و دوم، سال ۱۵ نوامبر ۱۸۹۹ میلادی.

در هر شماره اسم روزنامه اول به زبان فارسی و زیر آن به فرانسه نوشته می‌شد و بعد از اسم روزنامه عبارت «مداخل روزنامه صرف مدرسه کمال خواهد شد» چاپ می‌شد. اکثر مقالات روزنامه دربارهٔ مطالب علمی و اخبار خارجه و فلاح و بهبود و ترقی و پیشرفت ایران بود. در عنوان هر شماره این طور آمده است که «جریدهٔ علمی و ادبی که هر گونه مقالات و اخبار دایر به ترقی ملت و انتشار معارف در آن درج خواهد شد».

قیمت سالیانه در تبریز ۸ قران و در دیگر منطقه‌های ایران ۱۰ قران، برای روسیه سه منات، برای هند ۶ روپیه، برای اروپا ۶ فرانک بود. قیمت هر شماره برای تبریز پنج شاهی مقرر بود.

به طور کلی می‌توان گفت که روزنامه‌نگاری ایران در اواخر قرن نوزدهم میلادی رواج داشت. به خصوص در دورهٔ مشروطیت رونق فراوانی گرفت و روزنامه‌های فارسی بسیاری پدید آمد که هر کدام اهمیت و نقش ویژه‌ای را به عهده داشتند و در جامعهٔ ایران از محبوبیت خاصی برخوردار بودند.

منابع

الف - کتابها

۱. آرین‌پور، یحیی: *از صبا تا روزگار ما*، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۷۴.
۲. آرین‌پور، یحیی: *از صبا تا نیما*، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۵۰.
۳. آژند، یعقوب: *ادبیات نوین ایران*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳.
۴. اردکانی، حسین محبوبی: *تاریخ مؤسسات تمدن جدید ایران*، تهران.
۵. افشار، ایرج: *روزنامهٔ اخبار مشروطیت و انقلاب*، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۱.
۶. باقرین‌نژاد اصفهانی، زهرا: *روزنامه و روزنامه‌نگاری در ایران*، انتشارات مولانا، اصفهان.

۷. براون، ری. جی: تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران (مترجم محمد عباسی)، انتشارات معرفت.
۸. برزین، مسعود: شناسنامه مطبوعات ایران، انتشارات بهجت، تهران، ۱۳۷۱.
۹. پروین، ناصرالدین: تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۱۰. ذاکر حسین، عبدالرحیم: مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، تهران.
۱۱. سرتیپ‌زاده، بیژن: فهرست روزنامه‌های موجود در کتابخانه ملی ایران، تهران.
۱۲. شیخ‌الاسلام پری: زبان روزنامه‌نگار و اندیشه‌مندان ایران، تهران.
۱۳. صلح‌جو، جانگیر: تاریخ مطبوعات در ایران جهان، تهران.
۱۴. طباطبایی، محیط: تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، انتشارات بهجت، تهران، ۱۳۷۵.
۱۵. فریدون آدمیت: روزنامه‌های ادبی در ایران، تهران.
۱۶. مسعودی، دکتر م.م.: رشته‌های فارسی در سراسر جهان، کشمیر، هند.
۱۷. مقدم، احمد صباگردی: راهنمای روزنامه‌های ایران (تهیه و تنظیم کتابخانه ملی ایران)، تهران.
۱۸. نفیسی، سعید: تاریخچه مطبوعات ایران.
۱۹. هاشمی، صدر: تاریخ جراید و مجلات ایران.
20. Peter, Avery: "The Cambridge History of Iran", Vol. 7, Cambridge, 1991.
- ب - مجله‌ها**
۲۱. افشار، ایرج: "جریانهای ادبی در مجلات فارسی"، مجله راهنمای کتاب، ش ۵-۷، ۱۳۵۶.
۲۲. صفی‌نیا، رضا: "راجع به تاریخ روزنامه‌نگاری در ایران"، مجله یادگار، سال دوم، اوت - سپتامبر ۱۹۴۵ م.
۲۳. مشیری، علی: "اولین روزنامه ایرانی"، مجله سخن، دوره ۱۴، ش ۷.

۲۴. ملک، رحیم رضازاده: "واژه‌های روزنامه"، مجله تحقیقات روزنامه‌نگاری، سال اول، ش ۳.
۲۵. نفیسی، محمود: "روزنامه‌های فارسی منتشر شده در خارج ایران"، مجله سخن، ش ۴۰۳، دوره دویست و پنجم.
۲۶. "نخستین روزنامه چاپی فارسی در ایران"، مجله تحقیقات روزنامه‌نگاری، سال اول، ش ۱، ۱۳۴۴.
۲۷. "ویژه‌نامه روزنامه‌نویسی"، مجله ایران‌نامه، سال شانزدهم، ۱۳۷۷، آمریکا.

ج - روزنامه‌ها

۲۸. روزنامه دولت علیه ایران، تهران.
۲۹. روزنامه شرافت، تهران.
۳۰. روزنامه شرف، تهران.
۳۱. روزنامه وقایع اتفاقیه، تهران.
۳۲. روزنامه ایران، تهران.
۳۳. روزنامه اطلاع، تهران.
۳۴. روزنامه دانش، تهران.
۳۵. روزنامه تربیت، تهران.
۳۶. روزنامه خلاصة الحوادث، تهران.

* * *